

FARKAS BEÁTA

KAPITALISTA ÁTALAKULÁS ÉS VÁLTOZÓ GEOPOLITIKAI ERŐTÉR: KELET-KÖZÉP-EURÓPA HÁROM ÉVTIZEDE

Össességében történelmi összehasonlításban, makroökonómiai kategóriákkal leírva Kelet-Közép-Európa elmúlt három évtizede a korlátaival együtt is sikeresnek mondható. A lakosság azonban nem ilyen egyértelműen ítéli meg.

6

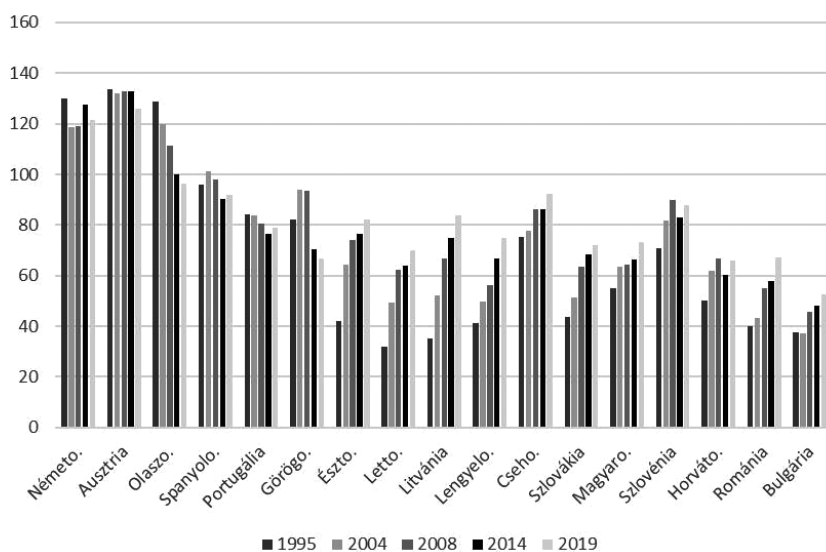
Közép-Európa fogalmának, mibenlétének értelmezéséről könyvtárnyi irodalom született. Ha történelmi és nem földrajzi kategóriaként kezeljük, akkor a különböző értelmezések közös pontja, hogy egy köztes térség a nyugati és a keleti fejlődési út között. Ma ezt a köztes-európaiságot¹ azzal a 11 országgal lehet leginkább megragadni, amelyekben mintegy három évtizede indult el a rendszerváltozás az államszocialista időszak után, és az Európai Unió (EU) tagjai lettek. Magyarul kelet-közép-európai országoknak nevezhetjük az EU-11-eket (az angol szakirodalomban Central and Eastern Europe a bevett kifejezés). Tanulmányunk ezekre az országokra irányul, amelyek abban a reményben vágtak neki az átalakulásnak, hogy belátható időn belül felzárkóznak a tagállamokhoz nem egyszerűen a nemzeti jövedelemben (a szokásos statisztikai kategóriában, a bruttó hazai termékben, a GDP-ben) mérve, hanem a tágabb értelemben vett életminőségben. A nyugati tagállamok szilárd vonatkoztatási pontnak, mintának látszottak mind a piacgazdaság, mind a politikai rendszer, a demokratikus jogállam tekintetében. A második világháború utáni, társadalmi rendszerek közötti versenyben egyértelmű volt a nyugati világ győzelme, és Kelet-Közép-Európa végre a győztes oldalra került.

Mára egy egészen más, a stabil kereteit vesztett világban találjuk magunkat, és ha mérleget akarunk készíteni, hogy a térség honnan hova jutott, akkor ebben az átalakuló világrendben érdemes megtennünk. Kiindulópontunk, hogy az EU

számára olyan mélyrehatóan átalakul a világgazdasági és geopolitikai erőter, hogy az EU-11 helyzetét nem mérhetjük szokásos módon pusztán a nyugati tagállamokhoz való konvergenciával. Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mit jelent a világ-gazdaság átrendeződése Kelet-Közép-Európa számára, és mit az EU számára a kelet-közép-európai tagállamok jelenléte. A gazdasági fejlődési út értékelésében meg lehetőségek kikristályosodott a szakirodalom megítélése, először ezt tekintjük át. A geopolitikai helyzet értelmezésével már járatanabb területre merészkedünk, a tanulmány második része ezzel foglalkozik.

A kelet-közép-európai növekedési modell

■ A térség országai a rendszerváltozás után hatalmas gazdasági visszaesést szenvedtek el, de a kapitalista transzformáció után az 1990-es évek közepétől növekedési pályára álltak. Az átalakítás üteme eltért az egyes országokban, és a kiinduláskori fejlettségben hatalmas különbségek voltak. 1995-ben a balti országok, Románia, Bulgária az egy főre jutó GDP uniós átlagának 30-40%-án álltak, míg Csehország és Szlovénia meghaladta a 70%-ot. Az 1. ábrából az is kiolvasható, hogy az 1995 óta elért eredményekben szintén jelentős eltérések vannak. A balti országok 2019-ig mintegy 40 százalékponttal közeledtek az uniós átlaghoz, Lengyelország 34, Románia és Szlovákia 27-28 százalékponttal. A többiek 20 százalékpont alatt maradtak, Magyarország 55-ről 73%-ra jutott. Ugyanakkor az is látszik, hogy egyrészt a Kelet-Közép-Európa lakosai számára összehasonlítási alapként tekintett Ausztriához, Németországhoz képest még mindig tekintélyes az elmaradás, másrészt viszont a konvergencia a 2008-as globális válság után is folytatódott, míg a mediterrán országok, főként Olaszország és Görögország drámai mértékben lemaradtak.

1. ábra. Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson² egyes uniós tagállamokban az EU átlagához (=100) viszonyítva

Megjegyzés: az 1995 előtti évekből több ország adata hiányzik, ezért innen kezdjük az összehasonlítást, 2004 az uniós csatlakozás éve, 2008 a globális válság előtti utolsó stabil év, 2014 a válság 2. hulláma utáni fellendülés éve, 2019 a pandémia előtti utolsó zavartalan év.

Forrás: World Development Indicators adatbázis alapján saját számítás

A kelet-közép-európai országok közötti eltérő teljesítmény ellenére mára a szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a térségben egy sajátos, alapvető jellemzőiben hasonló kapitalizmus, illetve növekedési modell alakult ki (pl. Nölke–Vliegenhart 2009, Farkas 2011, 2017, Gill–Raiser 2012, Rapacki 2019). Ennek meghatározó eleme, hogy a gazdaság modernizációja a külföldi működő tőkére épül, amely számára az olcsó, viszonylag jól képzett munkaerő és az uniós tagságból fakadóan jól szabályozott, biztonságos üzleti környezet adja a vonzerőt. A térség országai sikeresen beépültek a globális értékláncokba, kiváltképp a visegrádi országok, Szlovénia és Románia az ún. közép-európai gyáripari központba (Central European manufacturing core), amelyet német cégek vezetnek, kiemelkedően az autógyártásban. Ennek az integrációnak az előnyei a 2008-as válság után jól érzékelhetővé váltak összevetve a kevésbé integrált mediterrán országokkal, az 1. ábrában látható divergenciájuk részben ezzel függ össze. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa országainak pozíciója a globális értékláncokban kedvezőtlen, gyártó gazdaságok (factory economy). Így szokás nevezni azokat a gazdaságokat, ahova a termelést szervezik ki, aminek a hozzáadott értéke alacsonyabb, mint pl. a tervezés, a marketing, a logisztika és más termeléshez kapcsolódó szolgáltatásé, amely tevékenységek jellemzően megmaradnak a multinacionális cég székhelyén (headquarter economy). A szocialista időszak utáni elmaradottságuk miatt ez teljesen természetes volt, csakhogy miután a relatív helyzetük a globális értékláncokban stabilizálódott, érdemlegesen nem léptek feljebb az értékláncon a magasabb hozzáadott értékű tevékenységek felé. A rendszerváltozáskor a közgazdászok széles körében élt az a feltételezés, hogy a külföldi tőke jelenléte elősegíti a hazai kézben levő vállalatok technikai fejlődését az ún. tovaggyűrűző (spillover) hatás révén. Ez a hatás a vártnál csekélyebb lett, és a térség hazai vállalatai inkább kivételesen jelennek meg a nemzetközileg versenyképes transznacionális vállalatok között. A gazdasági szerkezet, az elért termelési szint azt hozta magával, hogy a befektetés a humántőkébe (oktatás, egészségügy) nemcsak abszolút mértékben, de a GDP-hez viszonyítva, relatíve is alacsonyabb, mint a nyugati tagállamokban, hasonlóan a szociális védelem kiadásaihoz.

A 2010-es évek elejére egyre több kutató számára vált világossá, hogy a kelet-közép-európai növekedési modellnek az eredményei mellett megvannak a korlátai. A magyar kutatók a térségben az elsők között tárták fel ezeket, kezdték keresni az új utakat (pl. Bohle–Greskovits 2012, Farkas 2013, számos publikációjuk közül: Sass–Szalavetz 2014), és jelentős a hozzájárulásuk a brüsszeli European Trade Union Institute témába vágó kutatásaiban (pl. Galgóczi–Drahokoupil 2017). A térséggel foglalkozó kutatóintézet, a bécsi WIIW kutatási jelentése az előbbi eredményekkel egybevetve, a jelenleg zajló, 4. ipari forradalom néven ismert technológiai átalakulásra és a COVID-19 pandémia hatásaira is reflektálva egy új növekedési modellt vázol fel (Grievson et al. 2021). A digitalizáció, robotizáció leértékeli az alacsony bérek előnyét, ennek ellenére nincsenek jelei, hogy a külföldi tőke elhagyná a régiót, de az a dinamikus tőkebeáramlás sem folytatódik, ami eddig a növekedés fő motorja volt. Arra sem érdemes számítani, hogy a pandémia alatt megtapasztalt ellátási zavarok miatt tömegesen áttelepihenék a termelést Ázsiából Kelet-Közép-Európába. A népesség öregedése, csökkenése, a kivándorlás további kihívást jelent a korábbi fejlődés fenntartásához. Ezért a jelentés szerint a térség vállalatainak feljebb kell lépniük az értékláncon, valamint fejleszteni kell a hazai gazdaságot; mindkettő az eddiginél ak-

tívabb állami gazdaságfejlesztési politikát követel. Az EU-ban meghirdetett zöld és digitális átalakulás a térség beruházásaira is irányadó. A demográfiai problémákon elvileg a születési trendek, a bevándorlás és az automatizáció segítségével lehet segíteni. A jelentés a harmadikat, az automatizációt ajánlja mint megvalósítható megoldást. Ennek a modellnek a működéséhez azonban szükség van egyrészt a humántőke fejlesztésére, másrészt magas színvonalú, nem korrupt közigazgatásra, ami képes a jó kormányzásra (good governance). A jó kormányzás területén a térség országai nem kevésbé maradnak el a nyugati tagállamoktól, mint gazdaságilag (Farkas 2019), a klientúraépítés, a járadékvadászat pedig több országban felerősödött (Csaba 2019, Szanyi 2021). Egyes országok eddigi fejlődési útja inkább valószínűsíti, hogy képesek az előbbieken felvázolt átalakulásra, pl. Észtország és Csehország (Gyórfy 2021), de a térség egésze számára nagy esélye van, hogy az útfüggőség hatása érvényesül.

Összességében történelmi összehasonlításban, makroökonómiai kategóriákkal leírva Kelet-Közép-Európa elmúlt három évtizede a korlátaival együtt is sikeresnek mondható. A lakosság azonban nem ilyen egyértelműen ítéli meg. A nyugati országok életszínvonalával, életminőségével hasonlítja össze a magáét, és ez nagyobb különbséget mutat, mint amit az éves jövedelmet nemzetgazdasági szinten összegző statisztika kifejez. Ráadásul a számok mögött nagyobb és nyilvánvalóbb egyenlőtlenségek húzódnak meg, mint amelyekhez a szocialista rendszerben hozzászoktak. A felzárkózással kapcsolatos csalódás a 2008-as globális gazdasági válság okozta nehézségekkel együtt háttérre adott azoknak a politikai pártoknak, kormányzatoknak, amelyek szembefordultak a liberális demokrácia nyugati mintájával, elsősorban Magyarországon és Lengyelországban.

Kelet-Közép-Európa az új geopolitikai erőterben

■ A nyugati világ részesedése csökken a világ GDP-ből, az USA és az EU, Egyesült Királyság jelenlegi 44,5%-os részesedése 2040-re várhatóan 37%-ra csökken, míg Kína, India és a többi feltörekvő ázsiai gazdaságé 25%-ról 35%-ra nő (National Intelligence Council 2021). Az egy főre jutó jövedelemben persze így is óriási szakadék marad, de a nemzetgazdaságok között eltolódás megy végbe Ázsia javára. A nyugati világ dominanciája olyan hatalmas volt az elmúlt évtizedekben (évszázadokban), hogy az szorul magyarázatra, nem pedig az, ha elindul egy kiegyenlítődé. Ettől még a vele járó hatalmi átrendeződés feszültségeket kelt, és komoly veszélyeket hordoz. A klímaváltozás a modernizáció során eddig ismeretlen korlátokat állít civilizációnk elé, valamint egyes természeti erőforrások globálisan szűkössé válnak. Továbbá a feltörekvő gazdaságok sokkal nagyobb költségek mellett tudják elérni azt a fejlettséget, mint a nyugati gazdaságok évtizedekkel ezelőtt (gondoljunk pl. a széntüzelésű erőművek leépítésének a költségeire). Mindemelllett a két vezető gazdaság, az USA és Kína közötti viszony kiéleződött, ami azzal is összefügg, hogy mindkettő súlyos belső problémákkal terhelt. Ilyenkor megvan a kísértés, hogy a belső feszültségeket külső konfliktussal vezessék le.

Az USA olyan mély politikai, kulturális megosztottságban él, ami hideg polgárháborúnak nevezhető. Az elnökválasztás után ezen is túlmentek, 2021. január 6-án a vesztes Trump támogatói erőszakos támadást intéztek a washingtoni Capitolium ellen. Közvéleménykutatások egyöntetűen azt mutatják, hogy a megosztottság egy év múlva sem enyhült.³ Kína az 1980-as évek óta folyamatos re-

formokkal hihetetlen mértékű fejlődésen ment keresztül, azonban nominálisan (tehát nem vásárlóerő-paritáson) az egy főre jutó GDP még így is csak egyhatoda az USA-énak, és az újabb erőforrások bevonásán alapuló, ún. extenzív növekedési szakasz lezárult. Ha a gazdaságnak sikerül átállnia az ún. intenzív szakaszra, amikor a termelékenység a növekedés fő forrása, ennek üteme szükségképpen alacsonyabb, mint amikor egy alacsony szintről kezdődik a felzárkózás. Ez az átállás azért is sürgető, mert a kínai termelékenységi ráta negyedszázada 1,7 (ami zsugorodó népességhez vezet), és fennáll a kockázata, hogy Kína azelőtt elöregszik, mielőtt igazán gazdag lenne. 2012-ben Hszi Csin-ping személyében viszont olyan vezető került az ország élére, aki felszámolta azokat a szabályokat, amelyek a centralizált, kommunista egypártrendszerbe dinamikát hoztak, és ezzel támogatták az innovációhoz szükséges gazdasági környezetet is. A reformokat négy évtizede elindító Teng Hsziao-ping óta a pártfőtitkár csak két ciklust tölthetett ki, és a pártkáderek minősítésében a szakmai teljesítmény egyre nagyobb súlyt kapott a politikai lojalitáshoz képest. Hszi Csin-ping elfogadtatta a saját időkorlát nélküli hatalmát, és előtérbe állította az ideológiai kérdéseket, valamint Kína katonai erejének növelését. A 2017-es, 19. pártkongresszussal a Nyugat reményei végleg szertefoszlottak, hogy Kínából egy olyan gazdasági versenytárs lehet, amely egy japán vagy dél-koreai típusú politikai rendszer felé halad, amelyek az ázsiai sajátosságaik mellett is mutatnak közös vonásokat a nyugati demokráciákkal.

Az EU egyensúlyozni próbál ebben az új helyzetben. A 2019-es uniós stratégiában Kínát meghatározó gazdasági kereskedelmi partnerként és egyidejűleg a technológiai vezető szerepért folyó küzdelemben versenytársként, továbbá olyan rendszerszintű riválisként határozták meg, amely alternatív kormányzási modelleket támogat (Európai Bizottság és Unió Külügyi és Biztonságpolitikai Főképvisele, 2019). A gazdasági kapcsolatokat a politikai kérdéseken túl az egyenlő versenyfeltételek akadályai (aszimmetrikus piacvédelem, a vállalatok állami támogatása stb.) is nehezítik. 2021-ben az EU útjára indított egy új stratégiát Global Gateway néven, amelynek célja, hogy fellendítse az intelligens, tiszta és biztonságos összeköttetéseket a digitális, az energia- és a közlekedési ágazatban világszerte, valamint mindenütt megerősítse az egészségügyi, oktatási és kutatási rendszereket (European Commission and High Representative 2021). A hivatalos szövegben nem említik, de a sajtóban nem titkolják, hogy a kínai „Egy övezet, egy út” program ellensúlyozásának szánják a világ többi részén a befolyásért folytatott versenyben.

Az EU-11 országaiban alapvetően kétféle válasz született a nyugati világot ért kihívásokra. Azok az országok, amelyek önálló államisága legfeljebb az Oszmán Birodalom 19. századi felbomlásáig megy vissza, nem mutatnak fel önálló reflexiót. Az a két ország, Lengyelország és Magyarország próbálja a Nyugat gyengülését a nemzeti szuverenitás címén a kormány mozgásterének növelésére, belső politikai hatalmának erősítésére használni, amelyekben nosztalgiaik élnek az évszázadokkal ezelőtti idők iránt, amikor európai hatalmi tényezők voltak. A nyugati EU-tagok jobb- és balközép pártjai, kormányai számára egyes belpolitikai lépéseik (sajtóval, igazságszolgáltatással kapcsolatban stb.) az EU alapértékeit kérdőjelezzik meg, és a konfliktusok állandósultak. A külpolitikában Lengyelország nem jár külön úton, és a NATO-ban látja a függetlensége biztosítékát Oroszországgal szemben. Az Orbán-kormány viszont meg van győződve a Nyugat hanyatlásáról, és Ázsia, mindenekelett Kína felemelkedésére számít. Az „Egy

övezet, egy út” program keretében Kína 2012-ben elindított egy Kína – Közép- és Kelet-Európa együttműködést 17 térségbeli országgal, amit a nyugati tagállamok az uniós egység megbontására tett kísérletnek tekintettek. A várt intenzitású gazdasági kapcsolat nem jött létre, a keleti uniós tagállamok az utóbbi években óvatosabbá váltak, csak Magyarország tartotta fenn korábbi elkötelezettségét (Kavalski 2021).

Az EU geopolitikai pozíciója és Kelet-Közép-Európa

■ A kelet-közép-európai országok kétségtelenül erősítik az EU gazdaságát nemcsak a gazdasági kibocsátásukkal, hanem az olcsó bérekkel versenyképesebbé tették az európai értékláncok exportját is. Az EU geopolitikai helykeresésben viszont jobb esetben semleges, rosszabb esetben visszahúzó szerepük lett. Magyarország és Lengyelország az unión belüli tagállami érdekérvényesítés eddigi kereteit ki akarja tágítani, hogy egy laza, pusztán gazdasági integrációban – Orbán Viktor kifejezésével élve – az illiberális demokrácia külső korlát és ellenőrzés nélkül fenntartható legyen. Ezzel annak az útját zárnák el, hogy az USA, Kína (és lassan India) mellett az EU önálló geopolitikai szereplő legyen, ne csak passzív elszenvedője a nélküle kialakuló erőternek. Márpedig ha az EU a világgazdaság félperifériájává válna, Kelet-Közép-Európának nem lenne szívderítő perspektíva egy félperiféria perifériája lenni. Anélkül, hogy egy ilyen forgatókönyv következményeit elemeznénk, csak utalunk arra, hogy ezt semmiféle keleti kapcsolat nem tudná ellensúlyozni. Minden magyar erőfeszítés, „keleti nyitás” ellenére az exportunk mintegy 5%-a irányul ázsiai országokba, és 77-80%-a az EU-ba.

Az EU csökkenő gazdasági és népességi részaránya mellett akkor tudja megőrizni a nemzetközi jelentőségét, ha talál olyan területeket, ahol továbbra is vezető, mintaadó szerepet játszik. A környezetvédelem, a zöld átalakulás az egyik, ahol ez a törekvés már látszik. Emellett van egy másik terület, ami az EU erőssége volt, de elbizonytalanodott, ez pedig az emberi jogok védelme. Azt, hogy az euroatlanti térség hogyan jön ki a jelenlegi átalakulásból, egy sor társadalmi, gazdasági, politikai, katonai, környezeti folyamat határozza meg. Ezek mellett a nyugati országok nem kerülhetik meg azt a kérdést, hogyan viszonyulnak az emberi jogokhoz. Nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi átalakítások („demokráciaexport”) kudarcaival kellett szembesülniük, miközben Kína a más államok ügyeibe való be nem avatkozását reklámozza, hanem az emberi jogok elméleti megalapozása is megrendült. A progresszív baloldal azzal az ellentmondást nem tűrő vehemenciával határozza meg az emberi jogok listáját, mint a 19. századi pápai Syllabus a szellemi eltévelyedéseket. A neotomista teológusok viszont legalább nem húzták ki a talajt a saját szellemi építményük alól, mint a mindent tetszőleges társadalmi konstrukciónak minősítő, ezzel relativizáló posztmodern szemlélet. A nyugati gondolkodóknak el kell dönteni, hisznek-e még abban, hogy vannak antropológiai konstansok, az emberi jogok eszméjével pedig ezeknek megfelelő társadalomszerveződésekhez jutottunk el, és ezért ezek akkor is univerzálisan érvényesek, ha a változó történelmi-társadalmi körülmények között a konkrét tartalmukat időről időre újra kell definiálni. Vagy pedig úgy vélekednek, hogy az emberi jogok történelmi luxustermékek, esetleges társadalmi diskurzustól függő klubszabályok, de akkor a klubon kívül senkin semmit nem lehet számon kérni.

Ennél a dilemmánál emlékeztetnünk kell arra, hogy sem Kína, sem más kultúra nem mutat fel olyan alternatív gondolati keretet, ami a globális kihívások globális kezelésének normatív alapja lehetne a nemzetközi kapcsolatokban. A nyugati civilizáció lendületét az univerzális emberi jogokba vetett hit adta, ami mögé racionális érvelés állítható, és ami tulajdonképpen a keresztény küldetésűdat szekularizált változata. Véleményem szerint az emberi jogok eszméje melletti elkötelezettség nélkül a Nyugat térségsztését, befolyáscsökkenését nem lehet elkerülni. Azzal a teherrel szembe kell nézni, hogy az emberi jogok éppúgy motiváltak önzetlen társadalmi szervezeteket, aktivistákat, segélyprogramokat, mint ahogy ideológiaként használták a legáltalábanabb hatalmi törekvésekhez. Az EU mai korlátozott hatalmi befolyása lehetőséget és jótékony kényszert jelent, hogy az emberi jogokról szóló párbeszéd nyitott, befogadó legyen más kultúrák felé, és a partnerség szellemében, dialógus keretében fogalmazzák meg a globálisan érvényesnek tekinthető normák mai tartalmát. A fentebb idézett Global Gateway – ami értékalapú fejlesztési ajánlat, de nem diktátum akar lenni – e nélkül a szellemi alapozás nélkül nem lehet sikeres, még ha gazdaságilag eredményes is lenne. Az intellektuális nyitás ráadásul előnyösen hathatna a túlhajtott identitáspolitikába belegabalyodott nyugati társadalmakra. Kelet-Közép-Európa akár aktív, kezdeményező szerepet játszhatna egy ilyen megújulási folyamatban. Egyrészt a nyugati civilizáció részese, és a 20. század rettenetes traumái megtaníthatják az emberi jogok értékére. Másrészt nagyon jól ismeri a nyugati minták másolása és a saját út megtalálásának dilemmáit. A kérdés csak az, hogy a térség értelmisége, társadalomtudósai érznek-e késztetést, hivatást, hogy hozzájáruljanak az EU helyének újrapozicionálásához a változó világrendben.

■ JEGYZETEK

1. Németország és Ausztria a második világháború utáni évtizedekben egyértelműen a Nyugat szerves része lett.
2. A vásárlóerő-paritás nem a nominális árfolyamon hasonlíttja össze a jövedelmeket, hanem az árkülönbségek figyelembevételével méri a vásárolható áru- és szolgáltatásmennyiséget.
3. <https://www.portfolio.hu/global/20220105/harom-friss-tanulmany-bizonyitja-amerikaban-tenyleg-nagy-a-baj-519388>

■ IRODALOM

- Bohle, Dorothee – Greskovits Béla: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca and London, 2012.
- Csaba, László: *Unorthodoxy in Hungary: an illiberal success story?* Post-Communist Economies, Ahead-of-Print, 1–14, 2019. <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1641949>
- Európai Bizottság és Unió Külügyi és Biztonságpolitikai Főképviseletje: *Az EU és Kína – stratégiai kilátások*, JOIN(2019) 5. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-eu-china-a-strategic-outlook_hu.pdf
- European Commission – High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy: *Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the European Investment Bank. The Global Gateway*. Brussels, 1.12.2021 JOIN(2021) 30 final
- Farkas Beáta: *The Central and Eastern European Model of Capitalism*. Post-Communist Economies 2011. 1. sz. 15–34.
- Farkas Beáta: *Changes in the European convergence model*. WIIW Monthly Report 2013. 1 sz. 14–19.
- Farkas Beáta: *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Akadémiai Kiadó, Bp, 2017.
- Farkas Beáta: *Quality of governance and varieties of capitalism in the European Union: core and periphery division?* Post-Communist Economies 2019. 5. sz. 563–578.
- Galgóczi Béla – Drahoukupil, Jan: *Condemned to be left behind? Can Central and Eastern Europe emerge from its low-wage model?* ETUI, Brussels, 2017.
- Gill, Indermit – Raiser, Martin: *Golden Growth. Restoring the Lustre of the European Economic Model*. The World Bank, Washington, 2012.
- Grieveson, Richard – Bykova, Alexandra – Hanzl-Weiss, Doris – Hunya, Gábor – Korpar, Niko – Podkaminer, Leon – Stehrer, Robert – Stöllinger, Roman: *Avoiding a Trap and Embracing the Megatrends: Proposals for a New Growth Model in EU-CEE*. Research Report 458. The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Friedrich Ebert Stiftung, 2021.

- Györfly Dóra: *Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között*. *Közgazdasági Szemle* 2021. 1. sz. 47–75.
- Kavalski, Emilian: *Quo Vadis Cooperation Between China and Eastern Europe in the Era of Covid-19?* *World Affairs* 2021. 1. sz. 33–56.
- National Intelligence Council: *Global Trends 2040*. 2021, https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/GlobalTrends_2040.pdf
- Nölke, Andreas – Vliegenthart, Arjan: *Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe*. *World Politics* 2009. 4. sz. 670–702.
- Rapacki, Ryszard (ed.): *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*. Routledge, Abingdon and New York, 2019.
- Sass Magdolna – Szalavetz Andrea: *R&D-based integration and upgrading in Hungary*. *Acta Oeconomica* 2014. 64. sz. 153–180.
- Szanyi Miklós: *The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe*, *Post-Communist Economies*, 2019, Ahead-of-Print, 1–20, <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1693738>

